શ્રીહરિરાય મહાપ્રભુ વિરચિત

કામાખ્યદોષવિવરણમ્

(અનુવાદ - ગો.વા.શ્રીવસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી

'શ્રીહરિરાયવાંગ્મુક્તાવલી' ભાગ-૧ માંથી સાભાર-ઉદ્ધૃત)

—: પ્રકાશક :—

શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ ગ્રન્થ પ્રકાશન મંડળ ટ્રસ્ટ- વડોદરા.

નવા પ્રકાશન માટે તૈયાર પુસ્તકો

અમારા ટ્રસ્ટ પાસે હાલ પ્રકાશન માટે જે પુસ્તકો તૈયાર છે કે જેના પ્રકાશન ખર્ચની રકમની વ્યવસ્થા બેસતાં પ્રકાશન માટે મોકલી અપાશે. પુસ્તકોના પ્રકાશનનો અંદાજી ખર્ચ નીચે જણાવેલ વિગતે છે. આમાં જે પણ વૈષ્ણવો ઉદારતાથી દ્રવ્યસહાય કરવા માંગતા હોય તે કરી શકે છે. આમાં કોઈ એક પુસ્તકનો ખર્ચ કોઈ એક વ્યક્તિ પણ ઉઠાવી શકે છે અને જો એકથી પહોંચાતું ન હોય તો બીજા બે કે ત્રણ વ્યક્તિઓ મળીને પણ ઉઠાવી શકે છે. પ્રકાશન માટે જે પુસ્તકો તૈયાર છે તેના ખર્ચની અંદાજી રકમ સહ વિગત :-

પુસ્તકનું નામ	લેખક	ભાષા	અંદાજી ખર્ચ
(૧) જલભેદ દર્શન-૧ (પૂર્વપીઠિકા)	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૩૦,૦૦૦
(૨) સિદ્ધાન્ત રહસ્ય દર્શન ભાગ-૧ (પૂર્વપીઠિકા)	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૪૫,૦૦૦
(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભક્તિયોગ (બારમો અ.)	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૨૦,૦૦૦
(૪) બ્રહ્મસમ્બન્ધ અથવા આત્મનિવેદન	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૧૨,૦૦૦
(૫) શ્રીવલ્લભ વચનામૃત સંગ્રહ	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૧૫,૦૦૦
(૬) બ્રહ્મસમ્બન્ધ (બ્રહ્મસમ્બન્ધ અંગેના પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો)	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૧૮,૦૦૦
(૭) શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણ કૃત-'ન્યાસાદેશ' વિવરણ	અનુવાદ- ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૧૦,૦૦૦
(૮) શ્રીમત્ પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઈજી-શ્રીવિઠ્ઠેશ્વરજી	ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી	ગુજરાતી	૦૮,૦૦૦

પુષ્ટિમાર્ગીય વિષયો પર પૂ.ગો.શ્રીચંદ્રગોપાલજી મહારાજશ્રીના થતા પ્રવચનો તથા શિબિર વિષયોની તૈયાર સી.ડી.(એમ.પી.૩) ની યાદી

વિષય	સ્થળ	સી.ડી.નં.	ન્યોછાવર
૧) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ-૧	ગોવર્ધન શિબિર	૩	૬૦
૨) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ-૨+પ્રોટોકોલ	તિથલ શિબિર	૩+૧	૮૦
૩) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ-૩+પ્રોટોકોલ	લોનાવાલા શિબિર	૩+૧	૮૦
૪) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ ૪	તિરૂપતિ શિબિર	૩	૬૦
૫) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ ૫	જયપુર શિબિર	૨	૪૦
૬) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ ૬	દેવલાલી શિબિર	૧	૨૦
૭) સર્વનિર્ણય ફલપ્રકરણ ૭	જગન્નાથપુરી શિ.	૨	૪૦
૮) ન્યાસાદેશ ભાગ-૧	રાજકોટ શિબિર	૩	૬૦
૯) ન્યાસાદેશ ભાગ-૨	સિહોર શિબિર	૨	૪૦
૧૦) ન્યાસાદેશ ભાગ-૩-૪	આણંદ શિબિર	૩	૬૦
૧૧) ન્યાસાદેશ ભાગ-૫	ભાવનગર શિબિર	૨	૪૦
૧૨) એકાદશ સ્કન્ધ ભાગ-૧ થી ૭	વડોદરા શિબિર	૧૩	૨૬૦
૧૩) ભક્તિવર્ધિની ભાગ-૧	જતિપુરા શિબિર	૧	૨૦
૧૪) ભક્તિવર્ધિની ભાગ-૨	વજ્રેશ્વરી શિબિર	૨	૪૦
૧૫) ભક્તિવર્ધિની ભાગ-૩	વડોદરા શિબિર	૨	૪૦
૧૬) ભક્તિવર્ધિની ભાગ-૪	જેસલમેર શિબિર	૨	૪૦
૧૭) ભક્તિવર્ધિની ભાગ-૫	રામેશ્વર શિબિર	૧	૨૦
૧૮) વિરહ ચતુઃશ્લોકી	વડોદરા પ્રવચન	૨	૪૦
૧૯) સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી	સુરત-શિબિર	૧	૨૦
૨૦) યમુનાષ્ટક ૧-૨-૩-૪	મુંબઇ પ્રવચન	૯	૧૮૦
૨૧) વિવેકધૈર્યાશ્રય	મુંબઇ પ્રવચન	૮	૧૬૦
૨૨) ભક્તિવર્દ્ધિની	મુંબઇ પ્રવચન	૩	૬૦
૨૩) નિરોધલક્ષણ	વડોદરા ક્લાસ	૨	૪૦
૨૪) રાસપંચાધ્યાયી	મુંબઇ પ્રવચન	૩	૬૦
૨૫) ગોપીગીત	મુંબઇ પ્રવચન	૨	૪૦
૨૬) દાનલીલા	મુંબઇ પ્રવચન	૧	૨૦
૨૭) યુગલગીત	મુંબઇ પ્રવચન	૧	૨૦
૨૮) ભ્રમરગીત	મુંબઇ પ્રવચન	૧	૨૦
૨૯) સિદ્ધાન્ત રહસ્ય	મુંબઇ પ્રવચન	૨	૪૦
૩૦) નિરોધલક્ષણ	અમદાવાદ પ્રવચન	૧	૨૦
૩૧) ભક્તિયોગ	કલકત્તા પ્રવચન	૧	૨૦
૩૨) કીર્તન-ભાવાર્થ શિબિર -૧- ૨-૩	અમદાવાદ શિબિર	૬	૧૨૦
૩૩) સાધના સોપાન,સર્વોત્તમ સ્તોત્ર	ચમ્પારણ્ય શિબિર	૫	૧૦૦
૩૪) સેવાફલ	વડોદરા ક્લાસ	૫	૧૦૦
૩૫) સિદ્ધાન્ત રહસ્ય	કલકત્તા શિબિર	૨	૪૦
૩૬) ગીતા-૧૭, જલભેદ, પુષ્ટિવિવેક	બાળ-શિબિર-૩	૨	૪૦
૩૭) ગીતા-૧૬, સંન્યાસનિર્ણય,	બાળ-શિબિર-૪	૧	૨૦
૩૮) પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા	મુંબઇ પ્રવચન	૧	૨૦
૩૯) ભક્તિહંસ	બેંગલોર શિબિર	૩	૬૦
૪૦) સંન્યાસનિર્ણય	અમદાવાદ પ્રવચન	૧	૨૦
૪૧) ષોડશગ્રન્થ-ઉચ્ચારણશુદ્ધિ સાથે	વિંશતિ ગ્રન્થાઃ	૧	૨૦
૪૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	એમ.એસ.યુ.-વડો.	૧	૨૦
૪૩) વેણુગીત	બેંગ્લોર ક્લાસ	૧	૨૦
૪૪) ભક્તિહંસ -૧-૨-૩-૪-૫	વડોદરા શિબિર	૬	૧૨૦
૪૫) વેણુગીત	વડોદરા પ્રવચન	૧	૨૦
૪૬) ગીતા-૧૪,શિક્ષાઃશ્લોકા,અણુભાષ્ય	બાળ-શિબિર-૫	૧	૨૦
૪૭) ચતુઃશ્લોકી	વડોદરા ક્લાસ	૪	૨૦
૪૮) પુષ્ટિમાર્ગ લક્ષણાનિ	વડોદરા પ્રવચન	૧	૨૦
૪૯) અષ્ટાંગયોગ અને સેવાયોગ	વડોદરા શિબિર	૧	૨૦
૫૦) પ્રોટોકોલ્સ, અષ્ટાંગયોગ, અવધૂતાખ્યાન	બાળ-શિબિર-૬	૧	૨૦
૫૧) અંતઃકરણપ્રબોધ	વડોદરા ક્લાસ	૨	૪૦
૫૨) ભક્તિવર્દ્ધિની	જૂનાગઢ શિબિર	૨	૪૦
૫૩) વેણુગીત-૨	રાજકોટ ક્લાસ	૧	૨૦

(અનુસંધાન કવરપેજ ૩ ઉપર)

(અનુસંધાન કવરપેજ ૨ નું ચાલુ)

શ્રીહરિરાય મહાપ્રભુ વિરચિત

કામાખ્યદોષવિવરણમ્

(અનુવાદ – ગો.વા.શ્રીવસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી

‘શ્રીહરિરાયવાંગ્મુક્તાવલી’ ભાગ–૧ માંથી સાભાર–ઉદ્ધૃત)

આ પ્રકાશનમાં દ્રવ્ય સહાયકર્તા -

અ.સૌ.વિભાબેન જ્યોતિન્દ્ર શાહ

(૧૦૨, કાર્તિકેય-૨, ૫૪-એ, શ્રીનગર સોસાયટી, પ્રોડક્ટીવીટી રોડ, અકોટા, વડોદરા.)

ના સર્વ વૈષ્ણવોને જયશ્રીકૃષ્ણ

પ્રકાશક
શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ ગ્રન્થ પ્રકાશન મંડળ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક તથા પ્રાપ્તિ સ્થાન
શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ ગ્રન્થ પ્રકાશન મંડળ ટ્રસ્ટ
C/o. શ્રીચુનીભાઈ જી.શાહ, કૃષ્ણકાન્તભાઈ ટી.શાહ, વિનોદભાઈ એન.શાહ
‘‘શ્રીરાધાકૃષ્ણકુંજ’’ બી-૪૧/૧ શ્રીનગર સોસાયટી,એચ રોડ, અકોટા રોડ,
દિનેશ મિલ પાછળ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૨૦
ફોન : ૨૩૨૬૮૯૭ સમય : બપોરે ૨-૦૦ થી ૬-૦૦
E-mail : **shreevallabhvitthal@gmail.com**

© સર્વ હક્ક પ્રકાશકને આધીન

પ્રથમ સંસ્કરણ વિ.સં. -૨૦૬૯, ફાગણ વદ, ઈ.સ. માર્ચ-૨૦૧૩

પ્રત - ૫૦૦

ન્યોછાવર - રૂ. ૫-૦૦

કમ્પ્યુટર ટાઈપ સેટિંગ તથા મુદ્રક :-
વલ્લભ વિઠ્ઠલ કમ્પ્યુટર્સ
૨૯-પરિચય પાર્ક, જે.પી.રોડ પોલીસ સ્ટેશનની પાછળ, દીવાળીપુરા, વડોદરા.
ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૧૭૮૧, મો : ૯૮૯૮૧૦૬૪૪૯

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

બે શબ્દ

શ્રીમહાપ્રભુ, શ્રીપ્રભુચરણ, શ્રીગોવર્દ્ધનધરણની અસીમ કૃપાથી શ્રીહરિરાયચરણ વિરચિત લઘુગ્રન્થ **‘કામાખ્યદોષવિવરણમ્’** બાળકોના અધ્યયન માટે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તેથી હું ખૂબ જ આનન્દ અનુભવું છું.

વર્ષ ૮ થી ૧૨, વર્ષ ૧૩ થી ૧૮, વર્ષ ૧૯ થી ૨૫ અને વર્ષ ૨૬ થી ૪૦ તથા ૪૦ થી ઉપર વયસ્કોની વયના બાળકો/યુવાનો માટેની પ્રશિક્ષણ શિબિર પૂજનીયા શ્રીજીજી (પૂ.ગો.શ્રીઈન્દિરાબેટીજી) દ્વારા પ્રસ્થાપિત શ્રીવલ્લભ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા વડોદરા મુકામે (૧૧ મે થી ૧૮ મે ૨૦૧૩) યોજવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમાં ઉપસ્થિત થનારા શિબિરાર્થીઓને પ્રશિક્ષણ અર્થે સરળ ભાષામાં અધ્યયન પુસ્તિકા અપેક્ષિત હતી તેથી આનું પ્રકાશન શીઘ્રતાથી લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે આજે મૂર્તરૂપમાં પ્રકટ થઈ રહ્યું છે.

આ પ્રકાશનનાં કાર્યમાં ()ઉદારતાથી શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણીની સેવામાં દ્રવ્યવિનિમય કર્યો છે તે બદલ તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદો

ગુજરાતી વિ.સં.૨૦૬૯,
ફાગણ વદ-૧૧,
૨૩-૩-૨૦૧૩-વડોદરા.

ગોસ્વામી ચન્દ્રગોપાલ
વડોદરા.

अथ श्रीहरिरायमहाप्रभु विरचितम्

॥ कामाख्यदोषविवरणम् ॥

અનુવાદ – ગો.વા.શ્રીવસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી

(‘શ્રીહરિરાયવાઙ્મુક્તાવલી’ ભાગ–૧ માંથી સાભાર–ઉદ્ધૃત)

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, અને મત્સર એ ષડ્વર્ગને જ્યાંસુધી જીતવામાં ન આવે ત્યાંસુધી હૃદય કદાપિ શુદ્ધ થતું નથી; અને એવા અશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ કદાપિ થતો નથી. ગમે તે માર્ગ કે સમ્પ્રદાય દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, પરંતુ જો ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ ન હોય તો સર્વ પ્રયત્ન ખારી જમીનમાં બી વાવવાનો પ્રયત્ન કરી એમાંથી ફલ પ્રાપ્ત કરવાના મિથ્યા પ્રયત્ન જેવા થાય છે. આ ભયંકર છ દોષોમાં કામ પ્રથમ છે. બધા દોષોનું મૂળ જ એ દોષ છે, કેમ કે ઈન્દ્રિયોના વિષયોની પૂર્તિ ન થવાને કારણે જ બીજા અનર્થ એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુની માનસી સેવા સિદ્ધ કરવામાં પરમ બાધક કોઈ હોય તો એ કામ જ છે. શ્રીહરિરાયજીએ કૃપા કરી આ ગ્રંથમાં કામનું ખરું સ્વરૂપ બતાવવાનો અનુગ્રહ કર્યો છે.

दोषेषु प्रथमः कामो विविच्य विनिरूप्यते ।
यस्मिन्नुत्पद्यते तस्य नाशकः सर्वथा मतः ॥ १ ॥

ઉપનિષદમાં ઈન્દ્રિયોને ઘોડા કહ્યા છે. આત્માને તું રથી જાણ, શરીરને રથ જાણ, બુદ્ધિને સારથિ અને મનને ચાબુક જાણ. ઈન્દ્રિયોને ઘોડા કહ્યા છે, જ્યારે એના વિષયોને એઓને ચરવાનાં બીડ-ગોચર કહ્યાં છે. આત્મા, ઈન્દ્રિયો અને મનનું સંયુક્ત બનેલું જે કાંઈ તે ભોક્તા, એમ બુદ્ધિશાળી

પુરુષો કહે છે. અયોગ્ય મને કરી જે હંમેશા વિજ્ઞાન વિનાનો છે તેને, જેમ સારથિને દુષ્ટ ઘોડા વશ નથી રહેતા તેમ, ઈન્દ્રિયો વશ નથી રહેતી. (કઠ.૨-૨-૩) થી ૫) આ ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને જો કાબૂમાં ન રાખવામાં આવે તો શરીરરૂપી રથને ઊંધો વાળી દે અને સર્વનાશ થઈ જાય. પ્રભુના ભક્તોને તો આ ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને સારી રીતે કાબૂમાં રાખવાના છે, કેમ કે જરા પણ ચિત્ત ચલિત થતાં ભગવદ્ભજનમાં પ્રતિબન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

૨. કામનાં કાર્ય

એની ભયંકરતા જણાવતાં કહે છે કે

विषयावेशहेतुत्वाद्विक्षेपोत्पत्तिकारणम् ।
रजोगुणसमुत्पन्नो रजःप्रक्षेपको मुखे ॥ २ ॥
ब्रह्मावेशविरोधी च सद्बुद्धेर्बाधको मतः ।
सत्कर्मनाशकः सर्वप्राकृतासक्तिसाधकः ॥ ३ ॥

કામ વિષયના આવેશમાં કારણરૂપે રહેલો છે. ભગવાન ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષને સંગ ઉત્પન્ન થાય છે, સંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઊપજે છે, ક્રોધથી કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન ભુલાય છે. એ મોહથી સ્મૃતિમાં ભ્રાન્તિ થાય છે. સ્મૃતિમાં ભ્રાન્તિ થઈ એટલે થયો બુદ્ધિનાશ, અને બુદ્ધિનો નાશ એટલે સર્વનાશ. (ભ.ગી.૨-૬૨ થી ૬૩) કામ આટલો ભયાનક છે તો અનેક જાતના વિક્ષેપ-બાધ કરવામાં એ કારણરૂપે હોય ત્યાં શી નવાઈ ? ભગવાને ગીતાજીમાં કામ અને ક્રોધની ઉત્પત્તિ રજોગુણમાંથી કહી છે. પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે

‘આ કામ, આ ક્રોધ એ રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ મોટા ખાઉધરા, મહાપાપી છે; એને તું દુશ્મન જાણ. જે પ્રમાણે ધુમાડાથી અગ્નિ ઢંકાઇ જાય છે, જે પ્રમાણે અરીસો મળથી છવાઇ જાય છે, જે પ્રમાણે ઓળથી ગર્ભ ઢંકાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે કામથી આ જગત છાયેલું છે. હે અર્જુન ! દુઃખેથી જેની પૂર્તિ થઇ શકે તેવા, જ્ઞાનીના નિત્યવૈરી કામરૂપી એ અગ્નિએ જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે. ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામનું રહેઠાણ છે. આ સ્થાનોએ કરી કામ જ્ઞાનને ઢાંકીને જીવાત્માને મોહ પમાડે છે; તેથી આરમ્ભમાં જ તું, હે ભરતકુલોત્પન્ન ! ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો વિનાશ કરનારા પાપી કામનો વિનાશ કરી નાખ. (ભ.ગી.૩-૩૭ થી ૪) કામથી બુદ્ધિ બહેર મારી જતી હોવાથી કુકુર્મો કરવા તરફ જીવ ખેંચાઇ જાય છે કે અનેક સ્થળેથી એને પરિભવ સહન કરવો પડે છે, એ દુનિયાની નજરેથી ઊતરી જાય છે, કોઇ એનું સન્માન કરતું નથી. આનું નામ તે મોં પર રજ-ધૂળ પડવી. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે - વિષયથી ઘેરાઇ ગયેલા દેહવાળાઓને હરિનો આવેશ થતો જ નથી. (સ.નિ.૬) જેને બુદ્ધિનો વિનાશ થઇ ચૂક્યો છે તેને શું સારું શું બૂરું એનો વિચાર જ ક્યાંથી હોય ? આવી સ્થિતિમાં પાપો કરવા એ એને સહજ છે. એ પાપોથી અનેક સત્કર્મો ધોવાઇ જાય છે. જેમ જેમ વિષયોને અધીન થતા જઇએ તેમ તેમ લોકમાં વધારે અને વધારે આસક્તિ થતી જાય. ૨-૩

चित्ताशुद्धिनिदानत्वात् चिदुत्पत्तौ च बाधकः ।
भक्तिमार्गमहाद्वेष्टा वैराग्याभावसाधनात् ॥ ४ ॥
सर्वत्रापरितोषश्चानेन लोभसमुद्भवात् ।
यथाकथञ्चित्साम्मुख्येन्द्रियवैमुख्यकारकः ॥ ५ ॥

કામની બેઠકો માંહે ચિત્ત એક છે. જયાં જયાં કામનો સમ્પર્ક થયો ત્યાં ત્યાં બુદ્ધિનાશનાં પગરણ થઇ ચૂક્યાં જ સમજો; એટલે ચિત્તને મલિન થતાં વાર જ નથી લાગતી. જયાં ચિત્ત મલિન થઇ ચૂક્યું ત્યાં જ્ઞાન ટકી ક્યાંથી શકે ? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે - જે અજ્ઞાની છે, જેનું મન ઠેકાણે નથી, જે સદા અપવિત્ર છે, તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; એ સંસારમાં ગોથાં ખાય છે. (કઠ.૧-૩-૭) જયાં જ્ઞાન નથી ત્યાં પ્રભુને આવેશ ક્યાંથી ? ભગવાન ગીતાજીમાં જ્ઞાનનું લક્ષણ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે - અમાનીપણું, અદમ્ભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સારલ્ય, આચાર્યસેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, અન્તઃકરણ પર કાબૂ, વિષયોમાં વૈરાગ્ય, નિરભિમાનિતા, જન્મ મૃત્યુ-ઘડપણ અને રોગ વિશે દુઃખરૂપી દોષનો વારંવાર વિચાર, સ્ત્રી-પુત્ર ઘર વગેરેમાં અનાસક્તિ અને અળગાપણું, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં હમેશાં ચિત્તનું સરખાપણું, મારામાં અનન્ય યોગ વડે અનન્ય ભક્તિ, એકાન્ત પ્રદેશમાં રહેવાનું, જયાં મનુષ્યનો સમૂહ રહેલો હોય ત્યાં અપ્રીતિ આ જ્ઞાનદશામાં વૈરાગ્ય એ મુખ્ય વસ્તુ રહેલી છે. કામ હોય ત્યાં વૈરાગ્ય ટકી જ શકે નહિ. જયાં દુન્યવી પદાર્થોમાંથી રાગ છૂટ્યા નથી ત્યાં અનન્ય ભગવદ્‌ભક્તિ સાધી શકાય જ ક્યાંથી ? એ જ માટે કામને ભક્તિમાર્ગનો મહાન શત્રુ કહ્યો છે. કોઇ પણ પદાર્થ તરફ ઇન્દ્રિયનું ખેંચાણ થયું કે તરત જ એ લેવા દિલ થાય છે. એક બગીચામાં ગયા; વસન્તઋતુ ખીલી રહી છે, આસપાસ વનસ્પતિ નવા સ્વાંગ સજી મનોહર થઇ રહી છે; ત્યાં જતાં ફૂલોના ઉદ્‌ગમને જોઇ આંખો અને નાક બન્ને એ બાજુ ખેંચાય છે; એટલે એ જોયા જ કરવાનું અને સૂંઘ્યા જ કરવાનું એને વારંવાર મન થયા કરે અને ફૂલો ચૂંટવાનું મન થાય. આનું નામ તે લોભ. હવે મનવાંછિત પદાર્થ જ ન મળે, અને ન મળે એ સ્વાભાવિક છે, કેમ કે વધુ અને વધુ મેળવવાપણું એ જીવને સ્વાભાવિક જેવું છે, એટલે

અસન્તોષ જ રહેવાનો. ઉનાળાનો સમય છે; ઉકળાટ ફાટી નીકળ્યો છે; મોટાં શહેરોની બજારોમાં શીતોપચારને માટે આઇસક્રીમ, બરફ, સોડાલેમન અને સરબતોની છત છે; ત્યાં જરા પણ મન લલચાયું એટલે એ વસ્તુ લીધી, ખાધી યા પીધી ને જરા શાન્તિ અનુભવાઇ; પણ પાછો ઉકળાટ તો ચાલુ જ છે, એટલે લે બીજી વાર, લે ત્રીજી વાર, આમ અસન્તોષ રહ્યા જ કરે, પણ જો પ્રથમથી સંયમ રાખ્યો હોય, ઇન્દ્રિયોને એ મોહક પદાર્થો તરફ ખેંચાવા ન દીધી હોય તો અસન્તોષને કાંઇ કારણ છે ? આ જ લૌકિક તરફની આસક્તિ જીવને પ્રભુ તરફથી વાળી લે છે, બહિર્મુખ બનાવે છે. ચિત્ત ચલિત બનતાં લૌકિક મોહક પદાર્થો તરફ આસક્તિ વધતી જ જાય છે, એટલે ચપલ ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓ પોતાના વિષયરૂપી ગોચરોમાં ફરવા પ્રયત્નશીલ બને છે, અને એનું પરિણામ સંસાર જ. ૪-૫

કામની સાથે લોભ સંકળાયેલો જ છે, એટલે એને પણ ટાળવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં બે ઉપર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? મનને દૂષિત કરનારા એ બન્નેનું સ્વરૂપ બતાવતાં શ્રીહરિરાયજી નિર્દેશે છે કે -

कामलोभौ हरिप्राप्तिप्रतिबन्धकपर्वतौ ।
अनुलङ्घ्य न शक्नोति गन्तुं कृष्णान्तिकं जनः ॥ ६ ॥
संसारमोहहेतुत्वान् मनोदूषणसाधनम् ।
अतः सेवाविरोधी च यतः सा मानसी मता ॥ ७ ॥

પહાડ ઓળંગી જવો એ કાંઇ સહેલ વાત નથી. કામ અને ક્રોધ પણ એવા બે ભયંકર પહાડ છે, એના ઉપર વિજય ન મેળવવામાં આવે ત્યાંસુધી પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઇ શકે જ નહિ. વાજશ્રવસ ઉશનાએ પોતાનો પુત્ર નચિકેતા યમને આપી દીધો. નચિકેતા યમની પાસે ગયો; ત્યાં યમરાજે એને વરદાન માગવાનું કહ્યું, એમાં - આ મૃત્યુલોકમાં જે જે કામો મળી શકે એમ નથી, પૂર્ણ થઇ શકે તેવા નથી, તે સર્વ કામો તું સ્વેચ્છાપૂર્વક માગ. રથ અને ઘોડા સહિત આવા પ્રકારની સ્ત્રીઓને મનુષ્યો મેળવી નથી શક્તા. (કઠ. ૧-૧-૨૪) એવી સ્ત્રીઓ વગેરે માંગવાનું કહ્યું. નચિકેતાએ એ જવાબ આપ્યો કે - અરે, સર્વ જીવન જ ચાર ઘડીનું ચાંદરડું છે, તમારા ઘોડા, તમારાં નૃત્ય અને ગીતો પણ ક્ષણિક છે, (કઠ. ૧-૧-૨૬) ઉપનિષદો ડિણ્ડિમ વગાડીને કહે છે કે મૂર્ખ પુરુષો પ્રભુથી પરાઙ્મુખ કરનારા કામોને અનુસરે છે, એઓ એમ કરી વિસ્તૃત એવા મૃત્યુના પાશમાં ફસાય છે. જે ધીર પુરુષો છે તે ધ્રુવ એવા એક અમૃત તત્ત્વને જાણીને અહીં અધ્રુવ પદાર્થોને ઇચ્છતા નથી. (કઠ.૨-૧-૨) આ ધીર પુરુષો જ્ઞાનપૂર્વક કામાદિ પહાડોને વટાવી અવિચલ પ્રભુ પ્રાપ્તિના અધિકારી થાય છે. આ કામાદિના સકંજામાં ફસાઇ જવાથી મન દૂષિત થઇ જાય છે, જેને પરિણામે જીવ સંસારમાં ફસાયો જ રહે છે. ઉત્તમોત્તમ માનસી સેવા સિદ્ધ કરવામાં મલિન મન સમર્થ થઇ શકતું જ નથી. આમ આ કામ સેવામાં જબ્બર અડચણ ઊભી કરનારો છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ સેવાફલમાં સેવાના ત્રણ પ્રતિબન્ધમાં લૌકિક ભોગને ગણાવ્યો છે. એ લૌકિક ભોગ તે જ કામપૂર્તિ; એનો ત્યાગ કર્યે જ સેવા સિદ્ધ થઇ શકે . ૬-૭

જન્મથી આંધળો માણસ કદી જોઇ નથી શકતો, એ જ રીતે કામથી આંધળો થયેલો પણ કશું જોઇ શકતો જ નથી. એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. આવા અન્ધ માણસને પ્રભુ સામ્મુખ્યકારક કાંઇ પણ ક્યાંથી ગમે ? એ બતાવતાં કહેવામાં આવે છે કે -

निरोधस्य महाञ्छत्रुरन्यस्फूर्तिकरो यतः ।

गुणगानसपत्नोऽपि न रोचन्ते गुणा यतः ॥ ८ ॥
वैराग्यसाधकाः सर्वे कामिनस्तं कथं प्रियाः ।
अत एव हि दृश्यन्ते गुणश्रवणवैरिणः ॥ ९ ॥

શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિરોધલક્ષણમાં નિરોધની સિદ્ધિ માટે જે ઉપાયો દર્શાવ્યા છે તેમાં ગુણવર્ણનને પણ એક સાધન બતાવ્યું છે. હવે હૃદય કામથી પરાભૂત થઇ ગયું છે તેવા મનુષ્યનું પ્રભુધ્યાન સ્થિર ટકી શકતું નથી; કામ પૂર્તિની લાલસામાં લૌકિક પદાર્થોમાં એનું દિલ ખેંચાયું જાય છે; એ પ્રભુના ગુણોનું ગાન કરી ક્યાંથી શકે ? બે શોક્ય ઘરમાં હોય તો કદી પતિને જમ્પ લેવા દેતી નથી; એ જ પ્રમાણે એક જ મનુષ્યમાં એક સાથે કામ અને પ્રભુના ગુણોનું ગાન ઉલ્કાપાત મચાવી મૂકે છે. શોક્ય દૂર થાય તો ઠરી ઠામ બેસાય; એ જ રીતે કામનો ત્યાગ થાય તો જ જીવને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય. પ્રભુના ગુણ છે તે તો સંસારમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવનારા છે, સંસારાસક્તિ દૂર કરાવનારા છે, જયારે કામીને તો સંસારમાં ઓર અને ઓર ખૂંપ્યે જવાનું દિલ હોય છે, એને આ ગુણો ક્યાંથી ગમે ? અસ્થિર ચિત્તવાળા કામીઓને ભગવદ્ ગુણશ્રવણ કદાપિ ગમતું નથી. એક સ્થાનમાં એક સમયે એક જ પદાર્થ રહી શકે. મનરૂપી સ્થાન પર કામ બેઠો હોય ત્યાં બીજું કાંઇ કેમ બેસી શકે ? ૮-૯

કામ અનેક અનર્થ-પરામ્પરાને ઉત્પન્ન કરાવનારો છે, એની ભયાનકતાનું વર્ણન કરતાં કહેવામાં આવે છે :

क्रोधः स्वकार्यकरणाल्लोभः प्राप्त्यापि शाम्यति ।
घृतहोमे वह्निरिव कामो भोगेन वर्धते ॥ १० ॥
कामेन नाशितमतिः प्रतिषिद्धे प्रवर्तते ।

अगम्यागमने चौर्ये तथैवाभक्ष्यभक्षणे ॥ ११ ॥
यत उत्पद्यते क्रोधो महाद्रोहसमुद्भवः ।
लोभोऽपि जायते तस्मात् स चार्थविषयो भवेत् ॥ १२ ॥
सोऽर्थः पञ्चदशानर्थमूलं तत्र प्रवर्तते ।

કામ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થઇ. એ ન મળી એટલે તરત ગુસ્સો ચડે છે, એટલે એ મેળવવાનો લોભ થાય છે પણ ક્રોધ અને લોભ તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ જવાથી ઠરી જાય છે, પરન્તુ આ કામ-ઇન્દ્રિયોપસેવનની તો એનાથી ઊલટી વાત છે. યયાતિ રાજાએ અનેક વર્ષો સુધી કામોપભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી, પણ એમને તૃપ્તિ થઇ નહિ. એના જ મુખમાંથી આ વાક્ય નીકળે છે કે

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

(ભાગ.૯-૯૧-૧૪)

કામ વિષયોના ઉપભોગથી શાન્ત થતો નથી, અગ્નિમાં ઘીનો હોમ કરવામાં આવે અને અગ્નિ જેમ વધુ અને વધુ પ્રદીપ્ત થતો જાય છે, તેમ કામ ઓર અને ઓર વધતો જાય છે. બળવાન એવો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ મહાન બુદ્ધિશાળીઓને પણ ભયંકર પાપગતિઓમાં ધકેલી દે છે. શાસ્ત્રકારો તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે એકાન્તમાં મા-બહેન કે દીકરી સાથે પણ ન બેસવું (ભા.૯-૧૯-૩૭) એ તો સ્પષ્ટ છે કે - विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः’ (ભર્તૃહરિ) શું સારું કે શું નરસું એનો જેને વિચાર જ નથી રહ્યો તેવાઓની પડતી ક્યાં કયાં અને કેટલી થાય છે એ

સમજમાં આવતું નથી - અનેક પ્રકારનું એનું અધઃપતન થાય છે. અગમ્યગમન જેવાં કાર્યોથી વડીલો અને રાજાઓનો ભયંકર દ્રોહ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને પરિણામે પરસ્પર ગુસ્સાની લાગણી જાગ્રત થાય છે. વળી કામ એ અર્થસાધ્ય વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી નાણાં હોય ત્યાંસુધી અનેક સ્ત્રીઓ વીંટળાઇ વળે, પણ નાણાં ખલાસ થયા કે બધી દૂર થઇ જાય. એવે ટાણે સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન રાખવાને માટે નાણાના બંદોબસ્તમાં એણે ચોરી-ખૂન જેવાં ભયંકર કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું પડે છે. (અત્યારે વર્તમાનપત્રો વાંચનારાઓને આ વાત સમજાવવી પડે એમ નથી.) કામીઓને અર્થપ્રાપ્તિ થઇ એટલે ભયંકર પન્દર અનર્થોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ધનિક કામી ધુન્ધુકારીના અનર્થોનું વર્ણન શ્રીભાગવત-માહાત્મ્યમાં છે. એ સ્નાન-શૌચહીન, ધાર્મિક-ક્રિયાહીન, અભક્ષ્યભક્ષક, ક્રોધી, ખરાબ લોકોની સંગતિવાળો, ખૂન કરી ભોજન કરનારો, ચોર, બધાને પીડા કરનારો, પારકાના ઘરમાં કજિયા લગાડનારો, નાના બચ્ચાઓને મારી નાખનારો, હિંસક, ગરીબો અને આંધળાંઓને પીડા કરનારો, ચાણ્ડાલો સાથે રહેતો, હમેશાં હાથમાં ફાંસલો રાખનારો અને વેશ્યાસંગી. આવા પન્દર દુર્ગુણો ધુન્ધુકારીના ગણાવવામાં આવ્યા છે. પન્દર અનર્થ શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ ગણાવ્યા છે :- ‘स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः । भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥’ ૧. ચોરી, ૨. હિંસા, ૩. જૂઠું બોલવું, ૪. દમ્ભ, ૫. કામ, ૬, ક્રોધ, ૭./ ગર્વ, ૮.મદ, ૯. ભેદ, ૧૦. વૈર, ૧૧. અવિશ્વાસ, ૧૨. ઈર્ષ્યા, ૧૩. સુરત, ૧૪. દ્યૂત, ૧૫. મદ્ય. આ પન્દર અનર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦-૧૨

૩. કામનાં પરાક્રમ

કામની ભયંકરતા વર્ણવતાં કહેવામાં આવે છે કે -

कामेनैव हि कार्पण्यं कामिनीषु सतां मतम् ॥ १३ ॥
प्रार्थयन्ति यतस्तुच्छां प्रवेश्य वदने करम् ।
प्रियव्रतोसुतो राजा भ्रष्टः कामेन सत्फलात् ॥ १४ ॥
आग्नीध्रो विषयावेशादुर्वशीलोकमापितः ॥

કામનું બળ એટલું બધું જબ્બર છે કે મહાન પુરુષો, પરમ ઋષિઓ, જબ્બર યોગી-મહાત્માઓ સામાન્ય હલકી એવી સ્ત્રીઓ પાસે કામપૂર્તિની વિનંતિ કરવા માંડે છે. વાયુ, પાંદડાં અને પાણી માત્રથી પોતાના જીવનનો વ્યવહાર ચલાવનારા વિશ્વામિત્ર અને પરાશર જેવા મહર્ષિઓ સ્ત્રીઓ પાછળ ઘેલા થઇ પોતાના હજારો વર્ષના તપનાં ફલોને એક ક્ષણમાત્રમાં ગુમાવી બેઠા છે. રાજા આગ્નીધ્રનો પ્રસંગ શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં આવે છે. સ્વાયમ્ભુવ મનથી શતરૂપામાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા પુત્ર પ્રિયવ્રત રાજાનો આગ્નીધ્ર એ મોટો પુત્ર હતો. એક વાર પિતૃલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાએ કરી હિમાલયમાં બ્રહ્માજીની તપઃપૂર્વક આરાધના કરવા લાગ્યો. બ્રહ્માજીએ એની પરીક્ષા કરવાને માટે પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને મોકલી. એના નૂપુરનો ઝંકાર કાને આવતાં રાજાએ જરા આંખ ખોલી એના તરફ દષ્ટિ કરી અને એ એમાં ફસાઇ ગયો. વર્ષો સુધી એની સાથે વિલાસ કરતાંયે, નવ નવ પુત્રો ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યા તોયે, એને સન્તોષ ન થયો. પુત્રો થયા બાદ પૂર્વચિત્તિ પાછી બ્રહ્માજી પાસે ચાલી ગઇ. રાજાને બહુ જ તકલીફ થઇ. હમેશાં પૂર્વચિત્તિનું જ ધ્યાન ધરવા લાગ્યો અને તન્મય થઇ અપ્સરાના લોકને પામ્યો; પિતૃલોક ધર્યો રહ્યો. ૧૩-૧૪

આગ્નીધ્ર જેવા ક્ષત્રિયો જ કામે નષ્ટ થઇ ગયા એટલું જ નહિ, મહાન

સમર્થ ઋષિવર્યો અને શિવ-નારદ જેવા પણ ચલિત થઇ ગયા; જેવા કે -

कामेन कश्यपो दैत्योत्पादने हेतुतां गतः ॥ १५ ॥
निवृत्तसन्ध्यानियमः पत्नीप्रार्थनमोहितः ।
कामेन च शिवः कृष्णयुवतीरूपवञ्चितः ॥ १६ ॥
कामेन नारदः षष्टिपुत्रानजनयत् स्वतः ।
गर्वाभावाय हरिणा दत्तः कामो महाशनः ॥ १७ ॥

કશ્યપ ઋષિ, શિવજી અને નારદ આ ત્રણેય કામદેવના સપાટામાં અટવાયા. કશ્યપ ઋષિને માટે એવી કથા છે કે એક વાર શોક્યોના ખારે દિતિને સાંજની વેળાએ પતિ સાથે સંબંધ કરવાની ઇચ્છા થઇ. પતિ એ સમયે અગ્નિશાળામાં અગ્નિનું યજન કરી રહેલા. એની પાસે જઇ એણે વિનંતી કરી. પત્નીની વિનંતિ ન ધકેલવા ખાતર એણે એને થોભી જવાનું કહ્યું, પણ નિર્લજ્જ પત્નીએ પતિનું વસ્ત્ર ખેંચી રાખ્યું અને પરિણામે હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ જેવા ભયાનક પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઇ (ભા.૩-૧૪ મો અધ્યાય). શિવજીના વિષયમાં એવી કથા છે કે જલધિમથનમાં મોહની સ્વરૂપે દૈત્યોને મોહમાં નાખી દેવોને અમૃતપાન કરાવ્યું. (ભા.૮-૧૨મો અધ્યાય). આ વાત જયારે શિવજીએ સાંભળી ત્યારે મોહની સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા થઇ, એટલે જયાં પ્રભુ બિરાજતા હતા ત્યાં ઉમાજી સાથે પધાર્યા અને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે - જેનાથી દૈત્યોને આપે મોહ કર્યો તે સ્વરૂપનાં અમે દર્શન કરવા આવ્યા છીએ, તો દર્શન કરાવો. પ્રભુએ ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઇ જંગલમાં મોહની સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. ભગવાન શિવ એ મોહની-સ્વરૂપની મોહક ક્રીડાથી મુગ્ધ થઇ એને પકડવા દોડ્યા; ભેટી પડ્યા; પરન્તુ મોહની-સ્વરૂપ પ્રભુ છટકી ગયા. કામથી અત્યન્ત મુગ્ધ

થઇ ગયેલા શિવજી ફરી દોડવા લાગ્યા. એ પછી પ્રભુએ પ્રકટ થઇ એમનો મોહ ઉતાર્યો. નારદજીની તો આનાથીયે ભયંકર દશા પુરાણાન્તરમાં સંભળાય છે. કામ-તૃપ્તિ ખાતર નારદજીને સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરવાનું થયું જેને પરિણામે સ્ત્રીરૂપ નારદે ૬ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. કામદેવને આમ મહાનમાં મહાન પુરુષોને પણ હડપ કરનારો પ્રભુએ બનાવ્યો છે, એ મહાન પુરુષોનો ગર્વ ઉતારવા ખાતર. ૧૫-૧૭

कामेन भरतस्यापि हरिणत्वं भवान्तरे ।
पुरञ्जनोऽपि कामेन स्त्रीयोनिमुपलब्धवान् ॥ १८ ॥
कामेन वेदगर्भोऽपि स्वसुतायां तथाकरोत् ।
तेनैव रावणो बुद्धिं रमायामन्यथाकरोत् ॥ १९ ॥

ઋષભદેવજીના પુત્ર ભરત રાજા વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરી વનમાં રહેતા હતા. એઓએ પ્રભુપદ આ જ જન્મમાં પ્રાપ્ત કર્યું હોત. પરંતુ એક દિવસ એવો બનાવ બન્યો કે જયારે ભરતજી સ્નાન કરી નિત્યનિયમથી પરવારી પ્રણવનું ઉચ્ચાકરણ કરતા બેઠા હતા ત્યાં સામે કાંઠેથી વાઘની બીકથી ઠેકેલી એક મૃગલીનો ગર્ભ નદીમાં પડતો અને તણાતો એમણે જોયો. એમણે બચ્ચાને પાણીમાંથી ઉઠાવી લઇ એનું પુત્ર માફક પાલન કર્યું. એમાં એમને અત્યાસક્તિ થઇ ગઇ અને યોગાદિ કર્મો કરવાને બદલે મૃગબચ્ચાના પાલણપોષણમાં જ એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં મૃગમાં ને મૃગમાં આસક્તિવાળા એમને મૃત્યુ આવ્યું. અત્યાસક્તિને લીધે બીજા ભવમાં એ મૃગ તરીકે જન્મ્યા. સંસારમાં મૃગબચ્ચા તરફના પુત્રવત્ પ્રેમનું પણ આવું પરિણામ આવ્યું. પુરંજન રાજા સ્ત્રીયોનિને પામ્યો. શ્રીમદ્ ભાગવત-ચતુર્થસ્કન્ધમાં જીવના

રૂપક તરીકે આપેલો રાજા પુરંજન યવનોથી જ્યારે પરાભૂત થઇ ગયો ત્યારે યવનો એવો એ પોતાની સ્ત્રીનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો; એનું સતત ધ્યાન કરતાં વિદર્ભરાજ ના મહેલમાં ઉત્તમ સ્ત્રીરૂપ થઇ ગયો. એને મલયધ્વજ પાંડ્ય પરણ્યો (અધ્યાય ૨૮ મો). બહ્માજીએ પોતાની પુત્રીમાં ઇચ્છા કરી, મરીચ્યાદિ પુત્રોએ પિતાને સમજાવ્યા અને બ્રહ્માજીએ પ્રાયશ્ચિત્ત માટે શરમાઇ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો (ભાગ.૩-૧૨-૨૮ થી ૩૩). રાવણની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. હર કોઇ એક ઇન્દ્રિય પણ જો એના વિષય તરફ ખેંચાય તો સર્વ નાશ કરે છે, તો પછી સમગ્ર ઇન્દ્રિયો ખેંચાય તો શી દશા થાય ? ૧૮-૧૯.

૪. ભક્તિમાર્ગ અને કામ

કામે અનેકને પતિત કરી નાખ્યા છે, એ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું. ભક્તિમાર્ગીય જીવોએ તો એનાથી અતિ ડરતા ચાલવાનું છે, એવું કહેવાના આશયથી કહેવામાં આવે છે કે -

एवं हि बहवो नष्टाः कामेनैव हि साधवः ।
भक्तिमार्गे विरोधस्तु तत्र कामकृतो महान् ॥ २० ॥
कामिनः फलवाञ्छातः शरणं नैव सिध्यति ।
सापेक्षस्य तु सर्वत्र दुर्लभं हि समर्पणम् ॥ २१ ॥
तदभावे तदीयत्वं सर्वथैव हि दुर्लभम् ॥

ઉપર ગણાવેલા એ ઉપરાંતના બીજા અનેક પણ કામદોષના પ્રતાપે સર્વનાશ પામી ચૂક્યા છે. વિશ્વામિત્ર જેવા સમર્થ ઋષિવર્યોનાં પણ હજારો વર્ષનાં તપ પળમાત્રમાં કામના પ્રતાપે ધોવાઇ ગયાં છે. અન્ય સર્વમાર્ગોમાં પણ કામ-ક્રોધાદિ ષડ્વર્ગના વિજય વિના કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં કામ જેટલો બાધક થાય છે તેટલો તો અન્ય માર્ગોમાં પણ નહિ જ. ભક્તિમાર્ગીય જીવને પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નથી; કામી પુરુષોને તો કામતૃપ્તિ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તૃપ્તિની ઇચ્છા જાગ્રત જ હોય છે, કેમકે એવી ઇચ્છા ન હોય તો કામીનું કામીપણું જ ક્યાં રહ્યું ? એકી સાથે એક જ કાર્ય થઇ શકે. હવે જો પ્રભુના શરણને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સતત શરણની જ ભાવના કરવી જોઇએ. કામી શરણસિદ્ધિ માગતો હોય, પરન્તુ એને ચલિત હૃદયે શરણભાવના થઇ શકે નહિ. વળી પ્રભુને સર્વ પ્રાપંચિક પદાર્થો અર્પી દિવાનું કામી જીવને શક્ય નથી હોતું, કેમ કે એને પોતાની ઇન્દ્રિયોના વિષયનાં આધારસ્થાન મેળવવાની ઇચ્છા રહેલી જ હોય છે. જરા પણ ફલની ઇચ્છા રહી એટલા પૂરતી પણ અન્ય પદાર્થમાં મમતા રહી. એટલે સમર્પણની જ સંભાવના નથી રહેતી; અને સમર્પણ ન થયું તો ભગવદીયપણું આવવું જ શક્ય ક્યાંથી બને ? ૨૧

સંસારાસક્તનું વર્ણન કરતાં શ્રીહરિરાયજી નિર્દેશે છે કે -

साधारण्येव बुद्धिः स्यात्तेन लीलास्थितेष्वपि ॥ २२ ॥
कामलेन यथा पीतप्रतीतिरखिले भवेत् ।
पञ्चाध्याय्यामतः प्रोक्तं हृद्रोगत्वं शुकैरपिः ॥ २३ ॥
दोषबुद्धिः कामिनस्तु भवेल्लीलाकृतौ हरेः ॥

પ્રભુની લીલાઓમાં કામી પુરુષોને સામાન્ય લૌકિકતાના જ વિચાર આવે, કેમકે કમળાવાળો માણસ દુનિયાના સમગ્ર પદાર્થોને પીળા જુએ છે, વસ્તુ સ્થિતિએ એ પદાર્થો કાંઇ પીળા હોતા નથી, પણ એની આંખનો જ એ દોષ હોય છે; એ જ પ્રમાણે પ્રભુની લીલા નિર્દોષ છે, પરંતુ દુષ્ટ

હૃદયવાળો એ કામી પુરુષ સર્વત્ર પ્રભુની લીલામાં દોષ જોયા કરે છે. શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીમદ્ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીના અન્તમાં કામને હૃદયનો રોગ કહ્યો છે. શ્રીશુકદેવજી કહે છે - પ્રભુનો વ્રજાંગનાઓ સાથેનો આ વિહાર શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો જે મનુષ્ય સાંભળે અને વર્ણન કરે તે મનુષ્ય પ્રભુની અંદર પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી તરત જ હૃદયના રોગરૂપી કામને દૂર કરે છે. (ભાગ.૧૦-૩૩-૩૪) જ્યાંસુધી એ રોગથી ગ્રસ્ત હોય છે ત્યાંસુધી કશો વિચાર કરી શકતો નથી; પ્રભુની અપ્રાકૃત આધિદૈવિક લીલાઓમાં પણ એને કામની જ ગન્ધ આવ્યા કરે છે. ૨૨-૨૩

૫. ઈન્દ્રિયનિગ્રહ

ભક્તિમાર્ગમાં વિવેક અને ધૈર્ય સાચવવાનાં છે, એ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ વિના શક્ય નથી, એ બતાવતાં કહેવામાં આવે છે કે

निबन्धे श्रीमदाचार्यैरत इन्द्रियनिग्रहे ॥ २४ ॥
अत्यागः सर्वथा प्रोक्तो भगवद्भक्तिसाधकः ।
कौतुकार्थमपि त्यागो धर्मार्थमपि वर्जितः ॥ २५ ॥
स्वयमिन्द्रियकार्याणीत्युक्त्या धैर्यविभञ्जनः ।
विवेकस्य विरोध्येव तदस्फूर्तिकरो यतः ॥ २६ ॥

ભક્તિમાર્ગમાં ઈન્દ્રિયનિગ્રહ ઉપર જબ્બર મદાર છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની તત્ત્વદીપનિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં આજ્ઞા છે કે -

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३८ ॥

શક્તિ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રાદિ સ્વધર્મોનું આચરણ, પરધર્મમાંથી તદ્દન નિવૃત્તિ અને ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓ ઉપર નિયમન, આ ત્રણ વસ્તુનો કોઇ પણ રીતે કોઇ પણ સંયોગમાં ત્યાગ કરવાનો નથી. શ્રીહરિરાયજી તો ત્યાંસુધીની આજ્ઞા કરે છે કે -કૌતુકને માટે કે ધર્મને ખાતર પણ એ ત્રણેમાં શિથિલતાનો પ્રસંગ ઊભો થાય તોપણ કોઇ પણ રીતે એ ત્રણેમાં લેશ પણ શિથિલતા થવા દેવાની નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીએ स्वधर्माचरणं એ શ્લોકના પ્રકાશમાં क्रीडार्थे રમત ખાતર પણ આ ત્રણમાં શિથિલતા ન લાવવાની આજ્ઞા કરી છે. શ્રીહરિરાયજી એ જ આશયને સાચવી कौतुक અને धर्म શબ્દ પ્રયોજે છે. શ્રીમહાપ્રભુજીનો આશય ઈન્દ્રિયનિગ્રહ રાખવાની બાબતમાં સૌથી વધુ છે. ૨૩૯મી કારિકાના પ્રકાશમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે - ‘પરોપકારને માટે પણ ઈન્દ્રિયનિગ્રહનો અભાવ થવાનો સમ્ભવ રહે એ વગેરે પ્રસંગોમાં સામાન્ય ધર્મનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો. પરોપકારાદિ ધર્મો ભગવત્સેવામાં બાધકારક હોય તો એનો ત્યાગ જ કરવો.’ ઉપરનો શ્રીહરિરાયજીનો કૌતુક અને ધર્મ શબ્દ પ્રયોજવાનો આશય પણ હવે સ્ફૂટ થશે. જીવે મુખ્યે જે કાંઇ સાધવાનાં છે તે વિવેક ધૈર્ય અને આશ્રય છે. અન્તિમ આશ્રયની સિદ્ધિ માટે વિવેક અને ધૈર્ય છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં ધૈર્યની સિદ્ધિમાં કાયા-વાણી અને મનથી સર્વથા ઈન્દ્રિયનાં કાર્ય, ઈન્દ્રિયના વિષયો તરફનાં જે ખેંચાણ તેનો ત્યાગ કરવાની વાત કહી છે (વિ.ધૈ.૮). કૌતુક ખાતર પણ જેનાથી ઈન્દ્રિયો એના વિષય તરફ ખેંચાય, પરોપકારાદિ ધર્મો ખાતર પણ જેનાથી ઈન્દ્રિયો એના વિષયો તરફ ઘસડાય તેનાથી સર્વનાશ થવાની પૂરી સમ્ભાવના છે, માટે કોઇપણ પ્રસંગમાં ઈન્દ્રિયો ઉપરનો કાબૂ છોડવાનો નથી. ૨૪-૨૬

ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ત્યાગ વિવેક અને ધૈર્યનો નાશ કરનાર છે. પ્રભુ બધું પોતાની ઇચ્છાથી કરશે, એ વિવેક. (વિ.ધૈ.૧) અને મરણ પર્યન્ત ત્રણે પ્રકારના દુઃખ સહન કરવાં, એ ધૈર્ય (વિ.ધૈ.૬) આ બન્ને વસ્તુ કામીથી સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, ત્યાં આશ્રયની શક્યતા ખરી ? એનો જવાબ આપતાં કહે છે કે -

आश्रयस्तु कथं सिध्येन्मनोविक्षेपसम्भवात् ।
भक्तिमार्गोऽपि मूलत्वात्त्यागस्य नहि सिध्यति ॥ २७ ॥
बाह्यपक्षे कृष्णयोगः सर्वथा त्वान्तरे मतः ।
परन्तूभयथा त्यागो मूलमत्र न संशयः ॥ २८ ॥
कामे सति कथं त्यागः सापेक्षस्य प्रसिध्यति ॥

સ્થિર ચિત્ત વિના આશ્રય સિદ્ધ થાય નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજીએ વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં સતત શરણભાવના કરવાની આજ્ઞા કરી છે. प्राप्तं सेवेत निर्ममः (વિ.ધૈ.૧૫) કોઇ પણ જાતની મમતા વિના જે મળે તેનાથી સંતોષ માની લેવો. यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि વિ.ધૈ.૧૬) ઉચ્ચ અને અવચ-લૌકિક વૈદિક કર્મો જરૂર પડતાં ભગવદાશ્રય રાખી કર્યો જવાં. કામ ચિત્તને ડખોળી નાખે છે. હવે ચિત્ત જો વ્યગ્ર હોય તો ભગવદાશ્રયનું સતત ચિન્તન થઇ શકે નહિ; સતત ચિંતન ન થાય એટલે ભગવદાશ્રય સિદ્ધ થાય નહિ. ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોનો સદન્તર ત્યાગ, પૂર્ણ સંયમ, એ જ ભક્તિમાર્ગમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. એ વિના ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થઇ શકે જ નહિ. જુદા જુદા અધિકારીઓને ઉદ્દેશી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુ પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે છે ત્યાં શ્રીહરિરાયચરણ વિષયત્યાગના બે વિભાગ કરે છે : એક બાહ્ય, બીજો આન્તર. દેહ ઇન્દ્રિયાદિ બાહ્યોપકરણથી બાહ્ય વિષયત્યાગ કહેવાય અને અંતઃકરણમાંથી એની વાસના પણ કાઢી નાખવી એ આન્તર ત્યાગ કહેવાય. બોલો. કામથી ડખોળાઇ ગયેલાને આ બન્ને ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ? ભક્તિમાર્ગમાં તો પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું પણ નથી. પ્રભુએ બધું જ ધારી મૂક્યું છે તે જ પ્રમાણે થાય છે. કાંઇ માંગણી કરીએ તોપણ જે પ્રભુનું ધારેલું તે જ થવાનું. વળી પ્રભુ તરફ તેથી શંકાની નજરે જોવાપણું થાય છે, તેથી અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોનો ત્યાગ જ જે ભક્તિમાર્ગમાં ઇષ્ટ છે તે ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ? વિવેક અને ધૈર્યને અન્તે સિદ્ધ કરવાનો આશ્રય કામી પાસેથી હાથ તાળી દઇને છટકી જાય છે. ૨૭-૨૮

૬. ઉપસંહાર

આટલા સુધીમાં કામની ભયંકરતા, ભક્તિમાર્ગમાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો અત્યાગ, ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોનો ત્યાગ અને કામીને વિવેકધૈર્યની અશક્યતા બતાવવામાં આવ્યા. આ કામથી બચવાનો નિઃસાધન જીવને છેવટમાંનો છેવટ ઉપાય બતાવતાં શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે -

तस्माद्विचार्य तद्रूपं दुरतिक्रमणं स्वतः ॥ २९ ॥
शरणीकरणीयं श्रीनिजाचार्यपदाम्बुजम् ।
साधनानामभावेऽपि स्वबलाखिलसाधकम् ॥ ३० ॥
तत एव च निस्तारो दोषपोषयुतात्मनाम् ।
नान्या गतिर्गोकुलेशभजनानन्दकाङ्क्षिणाम् ॥ ३१ ॥

કામનું સ્વરૂપ અતિ ભયંકર છે. એના ઉપર વિજય મેળવવો અતિ મુશ્કેલ છે. એને તરી જવા માટે પરમ ગુરુનું શરણ જ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સાધન

છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે **कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः** (વિ.ધૈ.૧૬) મારો મત એવો છે કે કલિયુગમાં ભક્તિ વગેરે માર્ગો દુઃખથી સાધી શકાય તેવા છે. માટે જ આપશ્રીએ બધાને હિતકારક એવા સતત ભગવદાશ્રય સતત શરણની ભાવનાનો આદેશ કર્યો છે. શરણ બે રીતે સાધ્ય છે : ૧. સર્વત્યાગપૂર્વક શરણસાધના અને ૨. અત્યાગપૂર્વક શરણસાધના. આમાંનું પહેલું શરણ તે સિદ્ધ શરણ અને બીજું સાધન-શરણ છે. ત્યાગાત્મક સિદ્ધ શરણમાં ભોજન વગેરેથી શરીરનાં રક્ષણની પરવાયે નથી કરવાની હોતી. આ અતિ ઉત્કટ દશાની વાત છે. અતિ દુઃશક્યતા આ કલિયુગમાં આની રહેલી છે. વિવેક ધૈર્ય ભક્તિ વિનાના, દુનિયામાં ખૂંપી ગયેલા જીવને માટે બીજું સાધન-શરણ છે. આ બીજા શરણમાં દેહાદિક મમતાનો અંશ રહેલો હોય છે. એને સતત ભગવદાશ્રયની ભાવના કરવાની હોય છે. એ ભાવના ઉત્તમ ગુરુ દ્વારા ટકાવી-વિસ્તારી શકાય છે. આ કાર્ય ભક્તિમાર્ગના પરમાચાર્ય ભગવાન શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માજીએ ગર્ભગત શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રજીની સ્તુતિમાં કહ્યું છે કે

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥

(ભાગ.૧૦-૨-૩૧)

હે પ્રભો ! એ પવિત્ર સુહૃદ-ધર્મવાળા મહાનુભાવો અત્યંત દુસ્તર એવા આ ભયાનક ભવસાગરને જાતે જ તરી આપના ચરણારવિન્દરૂપી નાવને અહીં મૂકી ગયા છે, કારણ કે આપ સત્પુરુષો તરફ મહાન કૃપાશાલી છો. માટે જ લોકો ઉત્તમ પ્રકારના ગુરુનોઆશ્રય કરે છે. બેશક, એમાં પ્રભુનો અનુગ્રહ જ નિયામક છે, કેમ કે જો જીવને પ્રભુનો અનુગ્રહ ન હોય તો આ

માર્ગમાં સર્વ કાંઇ અશક્ય છે. (નિ.સર્વ.નિ.૨૨૬) નિરોધલક્ષણમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રભુમાં હૃદય નિરુદ્ધ કરવાના ઉપાય બતાવ્યા છે - પ્રભુના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં સ્થિર વૈરાગ્ય રાખવો. પ્રભુના ગુણોએ કરી સુખદ સ્પર્શ થતાં ક્યાંય પણ સાંસારિક યાતનાઓની અસર ન થવાની. મત્સર દોષ વિનાના થઇ સંસારમાં આસક્તિ રાખ્યા સિવાય પ્રભુના ગુણોનું સદૈવ ગાન કરવું. માનસી રીતિએ પ્રભુના સ્વરૂપનું સદા ધ્યાન ધરવું. (નિ.લ.૧૫-૧૭) અને એ બધું શ્રેષ્ઠ ગુરુના આશ્રયપૂર્વક. આવા ગુરુની પ્રશંસા આજકાલની નથી, પરંતુ છેક ઉપનિષત્કાળથી ચાલી આવે છે. શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદને અન્તે, સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

જેને દેવે પરાભક્તિ, દેવશી ગુરુમાં રહી,
અર્થો તેવા મહાત્માને આ કહ્યા સ્ફુટ થાય છે.

ઇતિ શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુ વિરચિતં કામાખ્યદોષવિવરણં સમ્પૂર્ણમ્ ॥